

รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม*

EFFECTIVE ADMINISTRATION MODEL OF DHAMMA PRACTICE CENTERS

¹พระอาทิตย์ สีสเตโช (สุข ณ วังไทร) PhraArthit Siratecho (Suk na wangsai),

²สิน งามประโคน Sin Ngamprakhon,

³พระมหาสมบัติ ธนปญโญ Phramaha Sombat Dhanapañño

^{1,2,3}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: phraarthit8@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอรูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี โดยมีขั้นตอนการวิจัย 3 ขั้นตอน ได้แก่ 1) ศึกษาสภาพการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม ใช้แบบสอบถามกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้บริหาร พระวิปัสสนาจารย์ และเจ้าหน้าที่สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด 310 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติ คือ ค่าร้อยละ ค่าความถี่ ค่าเฉลี่ย ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน 2) พัฒนารูปแบบ ด้วยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 10 รูป/คน และจัดสนทนากลุ่ม ผู้ทรงคุณวุฒิ 10 รูป/คน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา 3) เสนอรูปแบบ ผลการวิจัยพบว่ารูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม เป็นการดำเนินการสอดคล้องกับนโยบายของคณะสงฆ์เพื่อบริหารสำนักปฏิบัติธรรมให้มีประสิทธิภาพอย่างยั่งยืน มีองค์ประกอบ 4 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 ส่วนนำ ได้แก่ 1) สภาพแวดล้อม 2) หลักการ 3) วัตถุประสงค์ ส่วนที่ 2 ตัวแบบ 1) ระบบงาน 2) กระบวนการจัดการ 3) โครงการพัฒนาศักยภาพพระวิปัสสนาจารย์ ส่วนที่ 3 การนำไปใช้ 1) โครงสร้าง 2) การตัดสินใจ 3) แนวทางการประเมิน และส่วนที่ 4 เงื่อนไขความสำเร็จซึ่งขึ้นอยู่กับบริบทของสำนักปฏิบัติธรรม

คำสำคัญ: รูปแบบ, การบริหารที่มีประสิทธิภาพ, สำนักปฏิบัติธรรม

Abstract

This research article aimed to propose an effective management model of Dharma Practice Centers. Mixed methods research was designed, and there were 3 research steps as follows: 1) to study the condition of efficient administration of the Dharma Practice Office using a questionnaire for 310 sample group of executives Vipassana teacher and provincial Dharma practice office staff. Data were analyzed by statistical analysis which were percentage, frequency, mean, and standard deviation. 2) Develop a model by interviewing 10 key informants and focus group discussions with 10 experts, and data were analyzed by

*Received: December 11, 2021, Revised: December 25, 2021, Accepted: December 25, 2021.

content analysis. 3) Proposed a model. Results indicated that effective management model of Dharma Practice Centers was an operation in accordance with the Sangha's policy to manage the Dharma practice centers with sustainable efficiency. There were 4 components: Part 1 introduction, namely 1) Environment, 2) Principle, 3) Objectives; Part 2 Model which were 1) Work system, 2) Management process, 3) Project to develop the potential of Buddhist monks; Part 3 implementation, which were 1) structure, 2) decision making, 3) assessment guidelines; and part 4 success conditions, which depend on the context of the Dharma practice office.

Keywords: Model, Effective Administration, Dhamma Practice Centers

บทนำ

สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดเป็นหน่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยเน้นการจัดฝึกอบรมศึกษาปฏิบัติธรรมตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นลำดับขั้นแห่งกระบวนการศึกษาปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา แต่ละสำนักได้มีหลักสูตรการปฏิบัติธรรมสำหรับประชาชนทั่วไป ทั้งระยะสั้น คือ 3 วัน 2 คืน ระยะกลาง คือ 5 วัน 4 คืน และระยะยาวคือ 8 วัน 7 คืนขึ้นไป และมีหลักสูตรสำหรับเด็กและเยาวชนเน้นการเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรมตามหลักเบญจศีล-เบญจธรรม หลักธรรมในชีวิตประจำวัน หรือหลักธรรมะขั้นพื้นฐานหลักการฝึกสมาธิขั้นพื้นฐาน และการเสริมธรรมเสริมปัญญาที่เหมาะสมกับสถานการณ์ของโลกปัจจุบัน (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2554) ทั้งนี้ในการดำเนินงานของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนั้น ได้เน้นการบริหารจัดการด้านสถานที่ เช่น มีความสะอาด เงียบสงบ ร่มรื่น เป็นต้น ด้านบุคลากร เช่น พระวิปัสสนาจารย์ เจ้าหน้าที่ และแนวการสอน เป็นต้น ด้านการจัดกิจกรรมอบรมปฏิบัติธรรม และด้านบริหารจัดการอื่นๆ เช่น การจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย การดูแลด้านการรักษาความปลอดภัย ดูแลด้านสุขอนามัย เป็นต้น (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2554) จะเห็นได้ว่า สำนักปฏิบัติธรรมได้เน้นการบริหารจัดการปัจจัยด้านต่างๆ เป็นอย่างดี ขณะที่การดำเนินการสื่อสารเพื่อสร้างแรงจูงใจยังมีน้อย

ปัญหาและอุปสรรคเกี่ยวกับการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ได้แก่ ขาดการประชาสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง การถ่ายทอดข้อมูลเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมเข้าใจยากไม่สอดคล้องกับความสนใจของกลุ่มเป้าหมาย (พระครูสังฆรักษ์วิสิทธิ์ ทุมวโร (วัฒนคุ), 2555) ซึ่งจากการสำรวจความคิดเห็นของผู้ที่เคยเข้าร่วมกิจกรรมได้ให้ข้อเสนอแนะว่าควรเพิ่มการประชาสัมพันธ์และกระจายข่าวสารอย่างต่อเนื่องและทั่วถึง (พระครูภาวนารัตนาภรณ์ (กาพล สิริภทฺโท), 2555) และควรปรับปรุงเนื้อหาทำให้คนเกิดสนใจติดตาม (พระครูสังฆรักษ์วิสิทธิ์ ทุมวโร (วัฒนคุ), 2555) ทั้งนี้ จากการศึกษาารูปแบบการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่เป็นมาตรฐานด้านการสื่อสารพบว่า ได้แก่ การประชาสัมพันธ์กิจกรรมผ่านทางสื่อ เช่น แผ่นป้าย แผ่นพับ วิทยุชุมชน และทางอินเทอร์เน็ต เช่น Line และ Facebook เป็นต้น รวมถึงจัดทำสื่อการปฏิบัติธรรม เช่น แผ่นซีดี ดีวีดี หนังสือสวดมนต์ และหนังสือ เป็นต้น (พระครูภาวนารัตนาภรณ์ (กาพล สิริภทฺโท), 2555) และการสำรวจทัศนะของกลุ่มบุคคลต่างๆ ในสังคม มีความเห็นร่วมกันว่าการเผยแผ่ของสำนักปฏิบัติธรรมควรใช้สื่อเทคโนโลยีที่หลากหลายเข้ามาประกอบการจัดกิจกรรมให้เข้าใจง่าย ทำให้การเข้าร่วมอบรมไม่น่าเบื่อ มีการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารโดยใช้สื่อทางวิทยุและ ซีดีธรรมะ สื่อสิ่งพิมพ์ เช่น หนังสือ

ธรรมะ จุลสารรายเดือน และสื่ออินเทอร์เน็ตที่สามารถเชื่อมโยงกลุ่มเป้าหมายได้ทั่วโลก (พระประเสริฐศักดิ์ รัตนญาโณ (ตันติขุหา), 2554) ซึ่งผลจากการวิจัยและข้อเสนอแนะด้านการสื่อสารดังที่กล่าวมาพบว่า สอดคล้องกับเกณฑ์มาตรฐานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่นของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติที่กำหนดให้สำนักปฏิบัติธรรมต้องดำเนินการประชาสัมพันธ์การจัดโครงการปฏิบัติธรรมในรูปแบบต่างๆ (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2554)

โดยที่การปฏิบัติธรรมเป็นหนึ่งในปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่อย่างมั่นคงและยั่งยืน เพราะพระพุทธศาสนาจะดำรงมั่นคงอยู่ได้ ก็ต่อเมื่อพุทธบริษัทคือพระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ร่วมด้วยช่วยกันสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาหลักพระธรรมวินัย การปฏิบัติตนตามหลักพระธรรมวินัยและการเผยแผ่หลักพระธรรมคำสอนให้มีการนำไปประพฤติปฏิบัติในการดำรงชีวิตประจำวัน トラบใดที่พุทธศาสนิกชนยังมีการศึกษา ปฏิบัติ และเผยแผ่หลักพระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวางแพร่หลาย พระพุทธศาสนาก็ชื่อว่า ดำรงมั่นคงอยู่ トラบนั้นการปฏิบัติธรรมที่จะให้ได้ผลมุ่งหมายในเบื้องต้นคือจิตสงบพบความสุขที่เยือกเย็น และมีสติปัญญาารู้ตัวรู้ชั่วนั้นจำจะต้องไปฝึกปฏิบัติในสถานที่อันสงบร่มรื่นเป็นการเฉพาะ หากฝึกปฏิบัติที่บ้าน หรือในที่ซึ่งมีคนพลุกพล่านก็ยากที่จะได้ผลที่มุ่งหมาย ซึ่งสถานที่ที่สงบร่มรื่นเหมาะแก่การฝึกปฏิบัติธรรมนั้น ส่วนใหญ่ ก็คือวัดในพระพุทธศาสนา ซึ่งบางวัดที่ใหญ่โตได้ปรับจัดแต่งสถานที่เพื่อการปฏิบัติธรรมไว้เป็นการเฉพาะ และนิยมเรียกวัดที่มีสถานที่เพื่อดำเนินการฝึกอบรมการปฏิบัติธรรมนั้นว่าคือสำนักปฏิบัติธรรม

ทั้งนี้สำนักปฏิบัติธรรมที่มีมาตรฐานเป็นที่ยอมรับในการบริหารจัดการอำนวยความสะดวกในด้าน การปฏิบัติธรรมยังมีจำนวนไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชาชนพุทธศาสนิกชนที่สนใจเป็นอย่างมาก แม้ว่าประเทศไทยจะมีวัดจำนวน 3 หมื่นกว่าวัด แต่วัดที่จัดตั้งดำเนินงานสำนักปฏิบัติธรรมนั้นมีจำนวนไม่มากนัก แม้ว่าคณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคมได้ออกระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรม ประจำจังหวัด พ.ศ. 2543 เพื่อให้คณะสงฆ์ทุกจังหวัดคัดเลือกวัดที่มีความเหมาะสมเสนอจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดสำหรับบริการประชาชนที่ต้องการเข้าวัดปฏิบัติธรรมฝึกสมาธิเจริญจิตตภาวนา ในโอกาสต่างๆ แต่กระนั้นก็ยังมีความจำเป็นที่สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทั่วประเทศ เพียง 1,300 กว่าแห่ง โดยไม่กระจายครอบคลุมทุกพื้นที่อำเภอ/ตำบลที่มีวัดตั้งอยู่ นอกจากนี้ยังขาดพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความรู้ ความสามารถและปฏิบัติดีปฏิบัติชอบพร้อมที่จะให้การอบรมสั่งสอนวิชากรรมฐานอีกส่วนหนึ่งด้วย แม้ว่าพระภิกษุในประเทศไทยจะมีจำนวน 3 แสนกว่ารูป แต่ส่วนใหญ่ก็ทำหน้าที่ในด้านคันถธุระ คือมุ่งศึกษา พระปริยัติธรรมหรือปฏิบัติงานบริหารกิจการของคณะสงฆ์ด้านอื่นๆ เป็นส่วนมาก พระภิกษุที่ทำหน้าที่ด้าน วิปัสสนาธุระจึงมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับสัดส่วนความต้องการของประชาชนผู้สนใจในการปฏิบัติธรรม (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2553)

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการวิจัยเรื่อง รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม เพื่อเป็นแนวทางในการส่งเสริมการบริหารที่มี ประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมให้แก่สำนักวิปัสสนาในประเทศไทยและเพื่อเผยแผ่แนวทางปฏิบัติวิปัสสนา ให้ได้รับความนิยมและแพร่หลายเป็นการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อเสนอรูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องรูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี โดยมีขั้นตอนการวิจัย 3 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาสภาพการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม มีขั้นตอนดังนี้

1. ศึกษาเอกสารเกี่ยวกับสภาพการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม

แหล่งข้อมูล : หนังสือ บทความ ตำรา งานวิจัย website

เครื่องมือ : แบบศึกษาเอกสาร

การวิเคราะห์ : การวิเคราะห์เนื้อหา Content Analysis

ผลลัพธ์ที่ได้ : สภาพการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม

2. ศึกษาสภาพการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม ใช้แบบสอบถามกลุ่มตัวอย่าง คือ ผู้บริหาร พระวิปัสสนาจารย์ และเจ้าหน้าที่สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด โดยใช้สูตรคำนวณขนาดกลุ่มตัวอย่างจากตารางของ Krejcie & Morgan (อ้างใน สมชาย วรกิจเกษมสกุล, 2553) ได้ขนาดกลุ่มตัวอย่าง 310 คน

เครื่องมือ : แบบสอบถาม

การวิเคราะห์ข้อมูล : ค่าร้อยละ ค่าความถี่ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลลัพธ์ที่ได้ : สภาพการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม

ขั้นตอนที่ 2 พัฒนารูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม มีขั้นตอนดังนี้

1. การสัมภาษณ์

สัมภาษณ์เกี่ยวกับพัฒนารูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม โดยมีผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม จำนวน 10 รูป/คน ด้วยการเลือกแบบเจาะจง

เครื่องมือ : แบบสัมภาษณ์

การวิเคราะห์ข้อมูล : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม (ฉบับร่างที่ 1)

2. การจัดสนทนากลุ่ม

การจัดสนทนากลุ่มเพื่อพัฒนารูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม

แหล่งข้อมูล : ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม 10 รูป/คน โดยการเลือกแบบเจาะจงกำหนดเกณฑ์ในการคัดเลือก

เครื่องมือ : แนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม

การวิเคราะห์ข้อมูล : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม (ฉบับร่างที่ 2)

ขั้นตอนที่ 3 เสนอรูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม ด้วยการปรับปรุงแก้ไขและนำเสนอร่วมกับอาจารย์ที่ปรึกษา

เครื่องมือ : แบบศึกษาเอกสาร

การวิเคราะห์ข้อมูล : การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลลัพธ์ที่ได้ : รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม (ฉบับสมบูรณ์)

สรุปผลการวิจัย

รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม ประกอบด้วย 4 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 ส่วนนำ ส่วนที่ 2 ตัวแบบ ส่วนที่ 3 และส่วนที่ 4 เงื่อนไขความสำเร็จ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ส่วนที่ 1 ส่วนนำ

1. สภาพแวดล้อม สภาพทั่วไปที่มีผลต่อการนำเอารูปแบบไปใช้ 1) สภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกต้องเอื้ออำนวย เช่น นโยบายของวัด วิสัยทัศน์ของเจ้าสำนักปฏิบัติธรรม นโยบายของการบริหารกิจการคณะสงฆ์ เป็นต้น 2) ความแตกต่างระหว่างปัจจัยด้าน อายุ พรรษา วุฒิการศึกษาของเจ้าสำนักพระวิปัสสนาจารย์ รวมถึงบุคลากรของสำนักปฏิบัติธรรม

2. หลักการ แนวคิดพื้นฐานและเงื่อนไขการนำไปใช้ให้นำรูปแบบไปใช้ประสบผลสำเร็จ ประกอบด้วย 1) ปัจจัยในการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม ได้แก่ คน เงิน วัสดุสิ่งของ การบริหารจัดการ การติดต่อสื่อสาร เทคโนโลยี 2) กระบวนการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม ได้แก่ การวางแผน การจัดองค์กร การประสานงาน และการควบคุม และการรายงาน

3. วัตถุประสงค์ เป้าหมายในการพัฒนารูปแบบเพื่อให้การดำเนินงานเกิดผลโดยเป็นประโยชน์ของการบริหารงานที่มีประสิทธิภาพช่วยเพิ่มศักยภาพการดำเนินการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม

ส่วนที่ 2 ตัวแบบ

1. ระบบงาน การทำงานร่วมกันของระบบเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์ของรูปแบบที่กำหนดไว้ คือ แนวทางการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมที่เสนอขอเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่นต้องมีคุณสมบัติตามเกณฑ์มาตรฐานด้านการบริหาร ดังนี้

1.1 การบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมด้านสถานที่ 1) มีถนน และทางเท้าภายในวัดหรือสำนักที่สะดวก 2) มีความสะอาด เงียบสงบ ร่มรื่น ไม่มีเสียงรบกวนจากภายนอก 3) มีอาคารหรือศาลาปฏิบัติธรรมที่เป็นสัปปายะ 4) การสร้างสถานที่เหมาะสมกับการปฏิบัติ 5) สำนักปฏิบัติธรรมเงียบสงบ ร่มเย็น ไม่ห่างไกลมาจากชุมชน และสะดวกในอาหารบิณฑบาต ยารักษาโรค เหมาะแก่ผู้ที่สนใจที่จะปฏิบัติ 6) มีการคัดเลือกตรวจสอบก่อนจะเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด

1.2 การบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมด้านบุคลากร 1) พระวิปัสสนาจารย์หรือพระวิทยากรผู้ฝึกสอนต้องมีภูมิลำเนาผ่านการอบรมการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ตามหลักสูตรของคณะสงฆ์ หรือมหาวิทยาลัยสงฆ์ 2) เจ้าสำนักปฏิบัติธรรม เป็นเจ้าอาวาส หรือเป็นพระวิปัสสนาจารย์ที่ได้รับมอบหมายจากเจ้าอาวาสเป็นลายลักษณ์อักษร 3) มีพระวิปัสสนาจารย์ที่ผ่านการอบรมหลักสูตรพระวิปัสสนาจารย์อยู่ประจำสำนักอย่างน้อย จำนวน 3 รูป ขึ้นไป 4) บุคลากรของสำนักปฏิบัติธรรมนั้นได้แบ่งออกเป็นแผนกหรือหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละฝ่าย 5) พระวิปัสสนาจารย์ประจำสำนัก สามารถแก้ไขอารมณ์แก่ผู้มาปฏิบัติได้ 6) สำนักปฏิบัติธรรมในปัจจุบันจะได้รับการแต่งตั้งจากคณะสงฆ์เป็นลายลักษณ์อักษร

1.3 การบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมด้านการบริหารจัดการ 1) เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมมีความสนใจและเห็นความสำคัญของการจัดกิจกรรมอบรมปฏิบัติธรรม 2) มีหลักฐานการจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย ที่โปร่งใส เป็นระบบ สามารถเปิดเผยและตรวจสอบได้ 3) การดำเนินงานของสำนักปฏิบัติธรรมต้องไม่เป็นไปในลักษณะธุรกิจพาณิชย์ 4) การบริหารภายในสำนักปฏิบัติธรรมเจ้าอาวาสหรือเจ้าสำนักจะมีกฎระเบียบสำหรับพระภิกษุสามเณรภายในวัดและผู้สนใจปฏิบัติอย่างเคร่งครัด 5) มีการแบ่งแผนกกัน หรือแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบเพื่อให้การบริหารจัดการภายในวัดมีประสิทธิภาพ โดยจะมี

แผนกหรือหน้าที่รับผิดชอบ 6) การบริหารจัดการภายในสำนักปฏิบัติธรรมโดยภาพรวมจะมีเจ้าอาวาสหรือเจ้าสำนักคอยดูแลตรวจสอบความถูกต้องและโปร่งใส

1.4 การบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมด้านการจัดกิจกรรม 1) มีหลักสูตรการฝึกอบรมที่เหมาะสมทั้งระยะสั้นและระยะยาว 2) มีกฎข้อบังคับหรือระเบียบปฏิบัติของวัดหรือสำนักที่จัดพิมพ์ไว้เป็นเอกสารเผยแพร่หรือติดประกาศไว้ชัดเจน 3) มีหลักฐานการบันทึกสถิติผู้เข้าอบรมปฏิบัติธรรมเป็นรายเดือน/รายปี 4) การจัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมจะมีทุกช่วงวันสำคัญและมีกิจกรรมเสริมของสำนักปฏิบัติธรรม 5) การจัดกิจกรรมมีตารางปฏิบัติธรรมมีประชาชนคนที่สนใจปฏิบัติธรรมโดยเปิดให้ลงทะเบียนผ่านทางเว็บไซต์ โทรศัพท์ หรือสำนักปฏิบัติธรรม 6) ทางสำนักปฏิบัติธรรมจะมีตารางกำหนดเป็นหลักสูตรการฝึกอบรมที่เหมาะสมทั้งระยะสั้นและระยะยาวตามแต่ความสะดวกของผู้ปฏิบัติ มีการบันทึกสถิติผู้เข้าอบรมปฏิบัติธรรมเป็นรายเดือน/รายปี การประเมินความพึงพอใจผู้เข้ามาปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่องและปฏิทินกำหนดการตารางการฝึกอบรมปฏิบัติธรรมไว้อย่างชัดเจน

2. กระบวนการจัดการ วิธีการดำเนินงาน กิจกรรม และอื่นๆ ที่ต้องดำเนินการเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์ของรูปแบบ

3. โครงการพัฒนาศักยภาพพระวิปัสสนาจารย์ ซึ่งการจัดโครงการนั้นมีประโยชน์ช่วยให้การดำเนินการสอดคล้องกับนโยบายหรือความต้องการของคณะสงฆ์ทำให้การดำเนินงานนั้นมีทิศทางที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพ เป็นหลักฐานและใช้ในการประเมินค่างานที่ผ่านมาและเป็นแนวทางในการดำเนินการครั้งต่อไปได้

ส่วนที่ 3 การนำไปใช้

1. โครงสร้าง ความเชื่อมโยงซึ่งกันและกันขององค์ประกอบที่จะช่วยทำให้รูปแบบสามารถใช้ได้ผล โดยมีโครงสร้างการบริหารโดยพระภิกษุเจ้าสำนัก ผู้บริหารจัดการจะต้องเป็นผู้ทรงคุณธรรมพิเศษ โดยความเป็นผู้ได้บริหารตน อบรมตน ตามพระธรรมวินัยอันเป็นธรรมนุญการปกครองพระภิกษุสงฆ์ โดยการปฏิบัติไตรสิกขา ตั้งตนไว้ในคุณอันสมควรแก่แล้วจึงจะสามารถทำหน้าที่บริหาร ปกครอง ดูแล รักษาหมู่คณะคือพระภิกษุสงฆ์ สามเณร ให้ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในพระธรรมวินัยให้ได้ผลดี

2. การตัดสินใจ กระบวนการเลือกทางเลือกที่ได้ประเมินแล้วว่าเป็นทางให้บรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายของรูปแบบ ซึ่งมีเกณฑ์ในการตัดสินใจซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้สำนักปฏิบัติธรรมมีการบริหารที่มีประสิทธิภาพประสบความสำเร็จในการนำรูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมไปปฏิบัติ ดังนี้ 1) ผู้บริหาร พระวิปัสสนาจารย์ พระภิกษุ สามเณร และบุคลากรมีความรู้ความสามารถมีความประพฤติเรียบร้อย มีวิชามีจรรยา 2) มีหลักธรรม มีหลักปฏิบัติ มีระบบการอบรม อย่างเป็นระบบและเป็นรูปธรรมชัดเจน 3) ต้องมีสถานที่ มีอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่อการพัฒนาการบริหารสำนักปฏิบัติธรรม 4) มีงบประมาณสนับสนุนและรางวัลแก่ผู้ที่เกี่ยวข้อง

3. แนวทางการประเมิน การกำหนดแนวทางและเครื่องมือในการประเมินผลรูปแบบเพื่อประโยชน์ในการตรวจสอบรูปแบบ เพื่อความเจริญก้าวหน้าและมีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมอย่างยั่งยืนต่อไป

ส่วนที่ 4 เงื่อนไขความสำเร็จ ขึ้นอยู่กับบริบทของสำนักปฏิบัติธรรม เช่น นโยบายของวัด วิสัยทัศน์ของเจ้าสำนักปฏิบัติธรรม ความรู้ ความสามารถของเจ้าสำนักปฏิบัติธรรม และนโยบายของการบริหารกิจการคณะสงฆ์ เป็นต้น

อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยพบประเด็นสำคัญที่นำมาอภิปรายผลดังต่อไปนี้

รูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม ประกอบด้วย 4 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 ส่วนนำ ประกอบด้วย 1) สภาพแวดล้อม 2) หลักการ 3) วัตถุประสงค์ ส่วนที่ 2 ตัวแบบ ประกอบด้วย 1) ระบบงาน 2) กระบวนการจัดการ 3) โครงการพัฒนาศักยภาพพระวิปัสสนาจารย์ ส่วนที่ 3 ขั้นตอนการนำไปใช้ ประกอบด้วย 1) โครงสร้าง 2) การตัดสินใจ 3) แนวทางการประเมิน และส่วนที่ 4 เงื่อนไขความสำเร็จ โดยมีการจัดโครงการนั้นมีประโยชน์ช่วยให้การดำเนินการสอดคล้องกับนโยบายหรือความต้องการของคณะสงฆ์ทำให้การดำเนินงานนั้นมีทิศทางที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพ ซึ่งเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถเพื่อความเจริญก้าวหน้าและมีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมอย่างยั่งยืนต่อไป สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูวิลาศกาญจนธรรม (เล็ก สุธมมปญโญ) (2557) ที่ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่น คือ 1) สถานที่ ได้รับการพัฒนาให้ร่มรื่น สะอาด สวยงาม เหมาะสมกับการปฏิบัติธรรม 2) บุคลากร เจ้าสำนักเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเป็นที่น่าเคารพ เลื่อมใส มีพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความสามารถในการสอนธรรมนำปฏิบัติ สามารถตอบปัญหาข้อข้องใจได้อย่าง ชัดเจน มีคณะทำงานแบ่งฝ่ายกันรับผิดชอบอย่างชัดเจน 3) งบประมาณ ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยราชการ มีกองทุนหรือมูลนิธิของวัดและรับบริจาคตามศรัทธา 4) การบริหารจัดการ มีการนำเอาระบบการจัดการ สมัยใหม่เข้ามาช่วยในการบริหารจัดการสำนัก มีการประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนรับรู้ตามสื่อต่างๆ อย่างทั่วถึง และสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาปราโมทย์ ภาพันธ์ (2554) ที่ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการจัดการ สำนักปฏิบัติธรรมเพื่อส่งเสริมคุณธรรม สำหรับพุทธศาสนิกชน ภาคอีสานตอนใต้ ควรมีการพัฒนารูปแบบทั้ง คือ 1) มีความพร้อมทางปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ 2) มีการบริหารจัดการงบประมาณในรูปแบบคณะกรรมการ 3) มีการฝึกอบรมบุคลากร 4) มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน 5) มีสุขอนามัยสอดคล้องกับหลักสัปปายะ 6) มีกิจกรรมที่สนองความต้องการของทุกเพศทุกวัย 7) มีกฎระเบียบที่ไม่เคร่งครัดเกินไปและสามารถยืดหยุ่น ได้ 8) มีการประสานงานกับชุมชน 9) มีการวางแผนประชาสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง 10) มีหลักสูตรทั้ง 3 หลักสูตร คือ หลักสูตรสำหรับพระภิกษุสามเณร หลักสูตรสำหรับอุบาสกอุบาสิกาและหลักสูตรสำหรับเยาวชน ซึ่งผลการวิจัยสอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูภาวนาวิริยานุโยค (บุญยงค์ ถาวโร) (2559) ที่ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาการบริหารจัดการโครงการอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐานได้พัฒนาในทุกด้าน โดยเน้นการจัด อาคารสถานที่ บุคลากร และภาพลักษณ์ของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด รวมถึงกระบวนการบริหารจัดการโครงการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ต้องดำเนินการพัฒนาในแต่ละด้าน

โดยการพัฒนาแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรม ควรมีระบบงานการทำงานร่วมกันของระบบเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์ของรูปแบบที่กำหนดไว้ทั้ง 4 ด้าน คือ สถานที่ บุคลากร การบริหารจัดการ และการจัดกิจกรรมนั้น มีกระบวนการจัดการซึ่งเป็นวิธีการดำเนินงานและกิจกรรมที่ดำเนินการเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์ของรูปแบบ และโครงการพัฒนาศักยภาพพระวิปัสสนาจารย์ โดยการจัดโครงการนั้นมีประโยชน์ช่วยให้การดำเนินการสอดคล้องกับนโยบายหรือความต้องการของคณะสงฆ์ทำให้การดำเนินงานนั้นมีทิศทางที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูศรีรัตนธรรมนิเทศ (ปกานนท์ พิลานันท์) (2556) ที่ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบที่ควรพัฒนา คือ 1) สถานที่ ควรมีการจัดให้มีความเป็นสัปปายะ สำหรับจัดกิจกรรมการสอนกัมมัฏฐานให้เพียงพอ และให้มีความอบอุ่นเพียงพอ 2) วิทยากร ควรมีความรู้ดี ควรประพฤติดี และมีความสามารถนำหลักพระธรรมมาประยุกต์ใช้ได้อย่างเหมาะสม

3) การบริหารจัดการ ได้มีการวางแผนงานระยะสั้นและระยะยาว ควรมีรูปแบบการบริหารที่ชัดเจน รวมทั้งควรมีคู่มือการสอนกัมมัฏฐานและอุปกรณ์ในการเผยแผ่ และยังสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหากังวาล ธีรธมโม (ศรชัย) (2557) ที่ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยหลักสำคัญที่ทำให้การบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมเกิดประสิทธิภาพนั้น คือการคำนึงถึงสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอก โดยต้องมีการจัดทำแผนยุทธศาสตร์การบริหารจัดการ มีปัจจัยสนับสนุน คือการวางแผนโครงการเพื่อเป็นแนวทางของการทำงาน การจัดองค์การ การบังคับบัญชาสั่งการ การอำนวยการ การควบคุมกำกับกิจกรรมต่างๆ ให้ดำเนินตามแผนที่วางไว้ การรายงานผลการปฏิบัติของหน่วยงาน การจัดทำงบประมาณบัญชีการใช้จ่ายเงินและตรวจสอบ นอกจากนี้บริบทของสำนักปฏิบัติธรรมนั้นเป็นส่วนสำคัญในการทำให้รูปแบบสำเร็จหรือไม่สำเร็จขึ้นอยู่กับเจ้าอาวาสวัด ผู้บริหารวัด ดังนั้น หากผู้บริหารวัดมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล มีความรู้ความสามารถปฏิบัติตนเป็นที่เคารพศรัทธาของพระในวัดและพุทธศาสนิกชนก็จะทำให้นสำนักปฏิบัติธรรมมีประสิทธิภาพ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูภาวนารัตนาภรณ์ (กำพล สิริภทฺโท) (2555) ที่ผลการวิจัยพบว่า 1) การบริหารจัดการ ควรมีการจัดทำสถิติและข้อมูลการปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นข้อมูลในการปรับปรุงพัฒนาต่อไป และประชาสัมพันธ์การปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่อง 2) วิทยากร ควรเพิ่มจำนวนวิทยากรให้มากขึ้น และจัดอบรมเพื่อเพิ่มความรู้แก่วิทยากรให้มากขึ้น 3) สถานที่ ควรเพิ่มจำนวนห้องน้ำและห้องพักให้เพียงพอแก่ผู้ปฏิบัติธรรมและดูแลเรื่องความสะอาดเพิ่มขึ้น ซึ่งการบริหารจัดการภายในสำนักเป็นสิ่งดึงดูดให้ผู้สนใจในกรรมฐานมาร่วมปฏิบัติธรรมทำให้การบริหารจัดการมีประสิทธิภาพ

องค์ความรู้การวิจัย

องค์ความรู้การวิจัยครั้งนี้เป็นรูปแบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมอันเป็นแนวทางการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมที่ดีเด่นมีเกณฑ์มาตรฐานการบริหารที่มีประสิทธิภาพ เป็นการบริหารระบบที่ผ่านการวางแผนวิเคราะห์อย่างเป็นขั้นตอนโดยอาศัยความร่วมมือจากทุกฝ่าย ความพร้อมของทรัพยากรในสำนักปฏิบัติธรรม และความเป็นผู้นำของผู้บริหารสำนักปฏิบัติธรรมที่พร้อมจะดำเนินกิจกรรมและพร้อมที่จะพัฒนสำนักปฏิบัติธรรมให้เจริญก้าวหน้าทันต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นรวดเร็วและในสังคมปัจจุบัน โดยหลักการบริหารที่มีประสิทธิภาพของสำนักปฏิบัติธรรมที่สำคัญ 4 ประการ ได้แก่

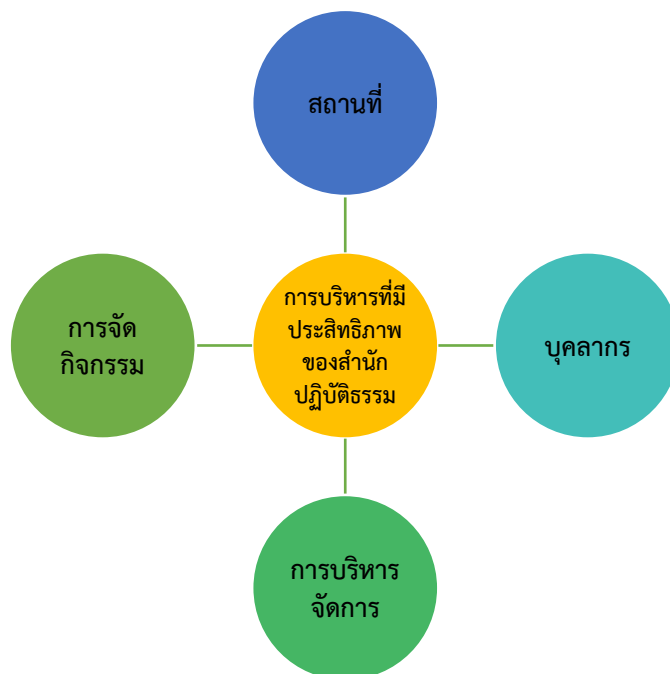
1. สถานที่ สำนักปฏิบัติธรรมมีถนนและทางเท้าภายในวัดหรือสำนักที่สะดวก มีความสะอาด เงียบสงบ ร่มรื่น ไม่มีเสียงรบกวนจากภายนอก มีอาคาร หรือศาลาปฏิบัติธรรมที่เป็นสัปปายะ สถานที่เหมาะสมกับการปฏิบัติ โดยจะมีห้องปฏิบัติธรรมที่เงียบ สงบ คนไม่พลุกพล่าน เหมาะกับการปฏิบัติธรรมสำหรับผู้สนใจไม่ห่างไกลมาจากชุมชนและสะดวกในอาหารบิณฑบาต ยารักษาโรค เหมาะแก่ผู้สนใจที่จะปฏิบัติธรรม

2. บุคลากร พระวิปัสสนาจารย์ หรือพระวิทยากรผู้ฝึกสอนกัมมัฏฐานผ่านการอบรมการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ตามหลักสูตรของคณะสงฆ์ หรือมหาวิทยาลัยสงฆ์ เจ้าสำนักปฏิบัติธรรม เป็นเจ้าอาวาส หรือเป็นพระวิปัสสนาจารย์ที่ได้รับมอบหมายจากเจ้าอาวาสเป็นลายลักษณ์อักษร มีพระวิปัสสนาจารย์ที่ผ่านการอบรมหลักสูตรพระวิปัสสนาจารย์อยู่ประจำสำนักอย่างน้อย จำนวน 3 รูป ขึ้นไป แบ่งแผนกหรือหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละฝ่าย โดยมีผู้บริหาร พระวิปัสสนาจารย์ประจำสำนัก เจ้าหน้าที่ฝ่ายสถานที่ เจ้าหน้าที่หน่วยรับบริจาคสำนักงาน โดยมีเจ้าอาวาสเป็นผู้ดูแลภาพรวมและตรวจสอบเพื่อไม่ให้เกิดข้อผิดพลาดในการบริหารงานต่างๆ

3. การบริหารจัดการ เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมมีความสนใจและเห็นความสำคัญของการจัดกิจกรรมอบรมปฏิบัติธรรม มีหลักฐานการจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย ที่โปร่งใส เป็นระบบ สามารถเปิดเผยและตรวจสอบได้ การดำเนินงานของสำนักปฏิบัติธรรมต้องไม่เป็นไปในลักษณะธุรกิจ พาณิชย มีกฎระเบียบสำหรับพระภิกษุสามเณรภายในวัดและผู้สนใจปฏิบัติอย่างเคร่งครัด โดยภายในสำนักปฏิบัติธรรมจะมีคณะกรรมการประจำสำนักซึ่งมีการประชุมกันเดือนละ 1 มีการแบ่งแผนกกันหรือแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบเพื่อให้การบริหารจัดการภายในวัดมีประสิทธิภาพ โดยจะมีแผนกหรือหน้าที่รับผิดชอบ เช่น ฝ่ายพระวิปัสสนาจารย์ ฝ่ายบริจาคและการเงิน ฝ่ายสวัสดิการอาหารโรงครัว ฝ่ายสถานที่และภูมิทัศน์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์เจ้าสำนักคอยดูแล ตรวจสอบความถูกต้องและโปร่งใส โดยเฉพาะเรื่องการเงิน เงินบริจาคจากผู้ศรัทธา

4. การจัดกิจกรรม สำนักปฏิบัติธรรมมีหลักสูตรการฝึกอบรมที่เหมาะสมทั้งระยะสั้นและระยะยาว มีกฎข้อบังคับหรือระเบียบปฏิบัติของวัดหรือสำนัก ที่จัดพิมพ์ไว้เป็นเอกสารเผยแพร่หรือติดประกาศไว้ ณ บริเวณที่เห็นได้ชัดเจน มีหลักฐานการบันทึกสถิติผู้เข้าอบรมปฏิบัติธรรมเป็นรายเดือน/รายปี จัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมจะมีทุกช่วงวันสำคัญและมีกิจกรรมเสริมของสำนักปฏิบัติธรรม เช่น การปฏิบัติธรรมสำหรับประชาชนทั่วไป แต่ละช่วงจะมีเวลา 3 วัน 5 วัน 7 วัน มีกิจกรรมแน่นทุกเดือน บางเดือนจะมีตารางปฏิบัติธรรมมีประชาชนคนที่สนใจปฏิบัติธรรมเต็มทุกช่วงกิจกรรม โดยทางวัดจะเปิดให้ลงทะเบียนผ่านทางเว็บไซต์ โทรศัพท์หรือผู้ที่มาติดต่อกับทางสำนักปฏิบัติธรรมมีตารางกำหนดเป็นหลักสูตรการฝึกอบรมที่เหมาะสมทั้งระยะสั้น และระยะยาวตามแต่ความสะดวกของผู้ปฏิบัติ มีการบันทึกสถิติผู้เข้าอบรมปฏิบัติธรรมเป็นรายเดือน/รายปี การประเมินความพึงพอใจผู้เข้ามาปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่องและปฏิทินกำหนดการตารางการฝึกอบรมปฏิบัติธรรมไว้อย่างชัดเจน สรุปดังในภาพที่ 1

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้
 - 1.1 สำนักปฏิบัติธรรมควรส่งเสริมด้านการเดินทางไปปฏิบัติธรรมสำหรับผู้ที่มีแหล่งธรรมชาติที่สัปปายะเหมาะกับการปฏิบัติธรรมโดยอาศัยธรรมชาติช่วยในการส่งเสริมกรรมฐาน
 - 1.2 สำนักปฏิบัติธรรมควรส่งเสริมกิจกรรมหรือโครงการพัฒนาพระภิกษุสามเณรหรือบุคลากรในสำนักปฏิบัติธรรมให้มีความรู้ด้านวิปัสสนากรรมฐานโดยให้สามารถสอนและแก้กรรมแก่ผู้ปฏิบัติธรรมได้
 - 1.3 สำนักปฏิบัติธรรมควรมีการส่งเสริมสนับสนุนและพัฒนาสถานที่ปฏิบัติธรรมให้มีระบบรักษาความปลอดภัยอย่างทั่วถึง เช่น กล้องวงจรปิด ระบบการจัดการเพื่อป้องกันอันตรายจากพวกมีวิชาชีพที่เข้ามาอาศัยวัดหรือสำนักปฏิบัติธรรมลักษณะ
2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป
 - 2.1 ควรทำการศึกษากลยุทธ์การบริหารสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทยและต่างประเทศ
 - 2.2 ควรศึกษารูปแบบการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทยและต่างประเทศ
 - 2.3 ควรศึกษาการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมเพื่อสร้างความสนใจแก่ชาวต่างชาติ

เอกสารอ้างอิง

- พระครูภาวนารัตนาภรณ์ (กาพล สิริภทฺโท). (2555). **ประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยา**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูภาวนาวิริยานุโยค (บุญยงค์ ถาวโร). (2559). **กระบวนการบริหารจัดการโครงการอบรมวิปัสสนากัมมัฏฐานของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดในประเทศไทย**. ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูวิลาศกาญจนธรรม (เล็ก สุขุมปณฺโญ). (2557). **รูปแบบการจัดการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดตีเด่นในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 14**. ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูศรีรัตนธรรมนิเทศ (ปกานนท์ พิลานันท์). (2556). **รูปแบบการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติกัมมัฏฐานของผู้นำชาวพุทธในประเทศไทย**. ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสังฆรักษ์วิสิทธิ์ ธมมวโร (วัฒน์คุณ). (2555). **ความคิดเห็นของนักเรียนต่อการปฏิบัติธรรมของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนนทบุรี แห่งที่ 2**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระประเสริฐศักดิ์ รตนญาโณ (ตันติชูฟ้า). (2554). **ศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดขอนแก่น แห่งที่ 1**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระมหากังवाल ธีรธมโม (ศรชัย). (2557). การพัฒนาประสิทธิภาพการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม
ประจำจังหวัด. ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาปราโมทย์ ภาพันธ์. (2554). สำนักปฏิบัติธรรม : รูปแบบการจัดการเพื่อส่งเสริมคุณธรรม สำหรับ
พุทธศาสนิกชน ภาคอีสานตอนใต้. ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมชาย วรกิจเกษมสกุล. (2553). ระเบียบวิธีการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์. อุดรธานี:
คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2553). สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่นประจำปี 2553.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2554). สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่น 45 สำนัก พุทธศักราช
2554. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.